

BARTŁOMIEJ RUSIN

UNIwersytet Jagielloński
WYDZIAŁ STUDIÓW MIĘDZYNARODOWYCH I POLITYCZNYCH
E-MAIL: BARTLOMIEJ.RUSIN@GMAIL.COM

DATA ZGŁOSZENIA: 3.01.2018
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 17.01.2018

Prace Konstantina Stoilowa w Zgromadzeniu Ustawodawczym Księstwa Bułgarii (10 lutego – 16 kwietnia 1879 roku)

STRESZCZENIE

W artykule omówiona została kwestia udziału dra Konstantina Stoilowa (1853–1901) w pracach nad przygotowaniem konstytucji Księstwa Bułgarii z 1879 roku (tzw. konstytucja tyrnowska). Uczestnictwo w obradach w Tyrnowie stanowiło swoisty debiut polityczny młodego Stoilowa, który w późniejszych latach pełnił wiele ważnych funkcji państwowych w Bułgarii. Dzięki gruntownemu wykształceniu Stoilow wniósł ważny wkład w rozwój rodzimej myśli politycznej i prawnej, opowiadając się w czasie obrad za wprowadzeniem rozwiązań w duchu umiarkowanego konserwatyizmu oraz za zapewnieniem podstaw rozwoju i utrwalenia państwowości bułgarskiej. Udział Stoilowa w obradach Konstytuanty został przedstawiony na szerszym tle ówczesnych realiów politycznych odrodzonej Bułgarii oraz kondycji, w jakiej znajdowały się elity bułgarskie drugiej połowy XIX wieku.

SŁOWA KLUCZOWE

historia Bułgarii, konstytucja tyrnowska, Wielkie Tyrnowo, Konstantin Stoilow, Bałkany w XIX wieku

Wojna rosyjsko-turecka z lat 1877–1878 doprowadziła do znaczących zmian stosunków politycznych na Bałkanach. Przede wszystkim po prawie pięciu wiekach niebytu na mapach ponownie pojawiło się państwo bułgarskie, co

potwierdzały klauzule pokoju zawartego przez Rosję i Turcję 19 lutego 1878 roku¹ (utworzona została tzw. Wielka Bułgaria). Niezadowolone z podobnych rozstrzygnięć zachodnie mocarstwa postanowiły pozbawić Rosję owoców zwycięstwa, zwołując do Berlina kongres, który miał dokonać rewizji traktatu z San Stefano. W czasie obrad najwięcej kontrowersji wywołała właśnie kwestia bułgarska – postanowiono znacznie okroić zasięg terytorialny młodego państwa i aby przeciwdziałać umocnieniu wpływów rosyjskich, ograniczono dodatkowo okres stacjonowania wojsk tego kraju na ziemiach na południe od Dunaju do dziewięciu miesięcy, zobowiązując również tymczasową administrację rosyjską do opracowania projektu statutu organicznego, mającego stanowić podstawę ustrojową nowego państwa. Gotowy projekt miał następnie zostać poddany obradom na specjalnym zgromadzeniu notabli zwołanym do dawnej stolicy Tyrnowa (dziś Wielkie Tyrnowo) jeszcze przed wyborem monarchy. Stanowił o tym art. 4 traktatu podpisanego w Berlinie².

Obrady Konstytuanty trwały między 10 lutego a 16 kwietnia 1879 roku. Miejscem posiedzeń był budynek dawnej siedziby policji tureckiej, zaprojektowany przez słynnego bułgarskiego architekta Nikołą Ficzewa (Koljo Ficzeto). Delegatów wyznaczonych do prac w zgromadzeniu było 231, aczkolwiek dwóch z nich nigdy nie zjawiło się na obradach. W momencie rozpoczęcia posiedzeń nie wszyscy zdążyli też przybyć do Tyrnowa. Sam skład Konstytuanty nie był w pełni demokratyczny – jedynie 87 notabli zostało wybranych w wyborach bezpośrednich przez obywateli państwa (w stosunku jeden przedstawiciel na 10 tys. osób), reszta uczestników dyskusji

¹ Daty w artykule podane zostały według kalendarza juliańskiego (stary styl).

² Zob. K. Коцев, С. Дойнов, *Освобождението 1877–1878*, София 2003; E. L. Woodward, *The Congress of Berlin 1878*, London 1920. Pierwotny projekt został przygotowany przez kierującego tymczasową administracją rosyjską na ziemiach bułgarskich księcia Aleksandra Dondukow-Korsakowa oraz Siergieja Łukanowa, pełniącego obowiązki szefa sądownictwa. Przy opracowaniu dokumentu wzięto pod uwagę przede wszystkim niedawno uchwalone konstytucje – rumuńską z 1866 roku oraz serbską z 1869 roku. Po przygotowaniu wstępnego projektu Dondukow przesłał go do Rosji, gdzie zapoznali się z nim przedstawiciele ministerstwa spraw zagranicznych i ministerstwa wojny. Projekt został też poddany weryfikacji przez specjalnie powołaną komisję, na czele której stał niejaki Urusow. Oprócz zaakceptowania wszystkich wniesionych wcześniej poprawek, dokonała ona również podniesienia rangi tego dokumentu poprzez usunięcie art. 7, mówiącego o wasalnej zależności Księstwa od Porty Osmańskiej. Ostatecznie projekt uzyskał umiarkowanie konserwatywny charakter, jednakże miano na uwadze, aby całość nie była bardziej zachowawcza niż konstytucje obowiązujące w państwach sąsiednich. Zob. И. В. Козменко, *Руската дипломация и формирането на българската държава след освобождението*, София 1982, s. 73–95.

została w różny sposób wyznaczona – 21 osób zostało wybranych bezpośrednio przez komisarza rosyjskiego w Bułgarii księcia Aleksandra Dondukow-Korsakowa, 5 notabli uczestniczyło jako przedstawiciele stowarzyszeń i organizacji. Największą grupę (117 osób) stanowili deputowani powołani ze względu na pełnione wówczas funkcje – w tej grupie było 12 przedstawicieli wyższego duchowieństwa, pozostałych 105 osób to pracownicy administracji i sądownictwa różnych szczebli. W tej ostatniej grupie znalazł się jako delegat również dr Konstantin Stoilow, sprawujący wówczas funkcję prezesa sądu w guberni sofijskiej³.

W momencie rozpoczęcia obrad w Tyrnowie Stoilow miał zaledwie 26 lat i nie uczestniczył wcześniej w działalności organizacji narodowowyzwoleńczych. Choć był jednym z najmłodszych uczestników Konstytuanty, mógł pochwalić się gruntownym przygotowaniem teoretycznym. Należał do najlepiej wykształconych deputowanych, posługiwał się też kilkoma językami obcymi. Był zatem przedstawicielem młodej bułgarskiej inteligencji i podobnie jak około 20% uczestników obrad pochodził z bogatej rodziny o tradycjach handlowych⁴.

Młody Stoilow zdobywał wiedzę najpierw w szkole w Płowdiwie, gdzie się urodził we wrześniu 1853 roku, następnie razem z czterema innymi Bułgarami uczył się w Robert College w Konstantynopolu, który ukończył z wyróżnieniem. Naukę kontynuował w Heidelbergu, gdzie w 1877 roku uzyskał doktorat z dziedziny prawa, a następnie przeniósł się do Paryża, by tam kontynuować studia nad francuskim prawem konstytucyjnym. Do Bułgarii powrócił w lecie 1878 roku, obejmując 1 sierpnia tegoż roku funkcję sędziego w sądzie gubernialnym w Płowdiwie. Stamtąd przeniósł się do Sofii, gdzie w styczniu 1879 roku objął wspomniane już stanowisko prezesa sądu gubernialnego⁵.

W okresie między powrotem w rodzinne strony a rozpoczęciem obrad Konstytuanty u Stoiłowa nastąpiła pewna ewolucja poglądów – wcześniej zwolennik zjednoczenia podzielonego Księstwa (działał w komitetach „Jed-

³ Pełna lista uczestników Zgromadzenia Ustawodawczego zob. В. Вълканов, *Търновската конституция в спор с времето*, Варна 2009, s. 382–388.

⁴ З. Маркова, Е. Стателова, *Социологическо проучване на състава на учредително събрание*, [w:] *Търновските законодатели. Юбилеен сборник*, София 1980, s. 22–32.

⁵ Szerzej na temat życia i działalności Konstantina Stoilowa zob. Е. Стателова, В. Танкова, *Константин Стоилов в политическия живот на България*, София 2001; В. Николова, *Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на д-р Константин Стоилов 1894–1899*, София 1986; А. Трънка-Чипева, *Д-р Константин Стоилов (1853–1901)*, София 1992; М. Маджаров, *Последните години от живота на Константин Стоилов*, София 1993.

ności” oraz publikował w prasie patriotyczne teksty), stopniowo przechodził na pozycje zajmowane przez tzw. starych lub umiarkowanych, opowiadając się przede wszystkim za normalizacją sytuacji w niedawno wyzwolonej Bułgarii, rozumiejąc niemożność szybkiej zmiany zapisów traktatu berlińskiego. Przemianę światopoglądową, jaka nastąpiła wtedy u młodego Stoiłowa, trafnie podsumował Simeon Radew:

Zwrot, który nastąpił u dra Stoiłowa, był łatwy do wyjaśnienia. Dobrze obeznany w europejskiej polityce, Stoiłow widział już, szczególnie po swoich spotkaniach z niektórymi z europejskich przedstawicieli obecnych w Tyrnowie, że Księstwo ryzykuje udział w awanturze, której najbardziej prawdopodobnym skutkiem byłoby bezterminowe przedłużenie okupacji rosyjskiej; i to właśnie go przestraszyło⁶.

Z takim przygotowaniem teoretycznym i z niewielkim, aczkolwiek szybko rosnącym doświadczeniem politycznym Konstantin Stoiłow udał się do Tyrnowa, by wziąć udział w pracach nad projektem statutu organicznego dla odrodzonej Bułgarii.

Sam Stoiłow nie pozostawił żadnych zapisków z okresu swojej pracy w Zgromadzeniu Ustawodawczym w Tyrnowie. W jego skądinąd bardzo obszernym dzienniku wydarzeniom w dawnej stolicy bułgarskiej poświęcone zostało tylko jedno zdanie, w którym ograniczył się do stwierdzenia, że w dniach od 10 lutego do 16 kwietnia 1879 roku brał udział w pracach Konstytuanty⁷. Badacze biografii bułgarskiego polityka wskazują jednak, że choć nie należał on do najczęściej wypowiadających się w czasie posiedzeń deputowanych, to zazwyczaj jego przemówienia i polemiki, zawsze świadczące o głębokiej znajomości dyskutowanej problematyki, wzbudzały duże zainteresowanie. Stoiłow był wytrawnym mówcą, potrafiącym zwracać uwagę obecnych na sali (zob. Aneks, w którym zamieszczono tłumaczenia niektórych wypowiedzi Stoiłowa z okresu prac Zgromadzenia⁸). Wyróżniało go to spośród większości delegatów, którzy nie zawsze odpowiednio przygotowani, debatowali nad mało ważnymi problemami terminologicznymi, starając się zastąpić jedno słowo innym bez wyrażenia tak naprawdę żadnej myśli o głębszym znaczeniu. Dzięki temu w czasie obrad Konstytuanty Stoiłow zyskał sobie grono stronników i przyjaciół (należy pamiętać, że niebiorący udziału w walkach narodowowyzwoleńczych Stoiłow nie był wcześniej

⁶ С. Радев, *Строителите на съвременна България*, т. 1: *Царуването на кн. Александра 1879–1886*, София 1990, s. 58.

⁷ К. Стоилов, *Дневник*, т. 1, София 1996, s. 29.

⁸ Wszystkie tłumaczenia z języka bułgarskiego, jeśli nie zaznaczono inaczej, zostały wykonane przez autora artykułu.

znany szerszemu gronu obecnych w Tyrnowie deputowanych), z drugiej strony również wrogów, szczególnie po stronie bardziej liberalnie nastawionych polityków, zgrupowanych w obozie tzw. młodych, na czele z Petko Karawelowem i poetą Petko R. Sławejkowem⁹.

Konstantin Stoilow włączył się aktywnie w prace Zgromadzenia w Tyrnowie od samego początku. Już w trakcie pierwszej sesji roboczej dowodził, że nie należy przystępować do debaty nad zapisami projektu statutu, dopóki nie zostanie wyłoniona specjalna komisja, która przygotowuje regulamin prac samej izby. Wybrany w skład komisji, razem z pięcioma innymi deputowanymi w ciągu dwóch dni przygotował odpowiedni projekt, który następnie poddany został debacie na posiedzeniu w dniu 17 lutego. Jako jeden z autorów dokumentu Stoilow często odpowiadał i wyjaśniał wiele kwestii, które z dzisiejszego punktu widzenia wydają się oczywiste: jak będą prowadzone posiedzenia, w jaki sposób będzie udzielane prawo głosu, jak przeprowadzane będą głosowania, w jaki sposób będą rozwiązywane spory wynikłe między poszczególnymi notablami, jakie są prawa i obowiązki deputowanych do Zgromadzenia oraz wiele innych¹⁰. Szczególnie dużo emocji wzbudziła kwestia, kogo w czasie obrad reprezentuje deputowany – czy wszystkich obywateli Księstwa, czy tylko wyborców ze swojego okręgu, którą podniósł Konstantin Pomjanow. W odpowiedzi Stoilow wyjaśnił, że zgromadzeni w Tyrnowie notable reprezentują cały naród, niezależnie od okręgu, w którym zostali wybrani, i niezależnie od tego, kto na nich głosował. Nigdy też nie byłoby możliwe, aby zebrać wystarczającą grupę odpowiednio przygotowanych osób wyłącznie z jednej części kraju, tym bardziej, że dyskutowane kwestie dotyczą w równym stopniu wszystkich Bułgarów. W zakończeniu dodał, że istnieją odpowiednie instytucje lokalne do decydowania o sprawach właściwych dla danego okręgu czy regionu¹¹. Po uchwa-

⁹ Й. Гешева, Д-р Константин Стоилов в Учредителното събрание на нова България, [w:] eadem, *Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава 1879–1886 г.*, София 2013, s. 55–56. Pierwotnie tekst Jordanki Geszewej został opublikowany w tomie *Род, семейство, отечество. Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив*, т. 6, Пловдив 2009, s. 57–65. W dalszej części tekstu cytowane jest wyłącznie nowe wydanie artykułu. Jeden z badaczy pisał o zdolnościach oratorskich K. Stoilowa następująco: „Gruntownie wykształceni oratorzy zawsze w swoich przemowach posługiwali się tym czującym elementem sztuki oratorskiej, który uspokajał lub oddziaływał na wrażliwość słuchaczy, wpływając jednakowo silnie na ich umysły oraz uczucia”. Zob. Д. Йоцов, *Константин Стоилов като политически оратор*, София 1910, s. 11. Cyt. za: Й. Гешева, Д-р Константин Стоилов..., op. cit., s. 55–56.

¹⁰ Ibidem, s. 56–57.

¹¹ *Протоколите на Българско Народно Събрание в Търново*, Пловдив–София–Русчук 1879, s. 51–52.

leniu regulaminu przystąpiono do wyboru przewodniczącego i wiceprzewodniczących Zgromadzenia oraz sekretarzy. Jednym z tych ostatnich został Stoilow, uzyskując w sumie 125 głosów¹².

Od początku obrad największe emocje wśród obecnych w Tyrnowie notabli budziła kwestia zjednoczenia Księstwa z Rumelią Wschodnią, która na mocy postanowień traktatu berlińskiego uzyskała status prowincji autonomicznej w granicach państwa tureckiego. Sprzeciw wobec takiego stanu rzeczy wyrażali nie tylko sami deputowani, ale też liczne delegacje przybyłe zarówno z Rumelii, jak i ziem macedońskich i Tracji Wschodniej, domagające się zjednoczenia wszystkich Bułgarów w granicach jednego państwa. Ponieważ zdecydowano o niedopuszczeniu ich do udziału w obradach, zbierali się przy cerkwi św. Mikołaja, starając się uzyskać przynajmniej nieformalny wpływ na przebieg Zgromadzenia, między innymi poprzez spotkania z deputowanymi oraz z księciem Dondukow-Korsakowem, który jednak konsekwentnie odmawiał im prawa do udziału w posiedzeniach¹³. Wśród Bułgarów ujawniły się trzy podstawowe kierunki rozwiązania kwestii ogólnonarodowej. Najbardziej skrajny odłam żądał natychmiastowego rozwiązania Zgromadzenia i odesłania deputowanych do domów, a przez to wytworzenia napięcia, które stawiałoby wielkie mocarstwa przed groźbą wybuchu nowego konfliktu. Bardziej umiarkowani proponowali zawieszenie obrad na okres dwóch lub trzech miesięcy. W tym czasie miała zostać wysłana deputacja do stolic europejskich, której zadaniem miało być upomnienie się o prawa Bułgarów do tych terytoriów. Przedstawiciele trzeciej opcji, którą stanowili w największej mierze politycy konserwatywni, odrzucali możliwość zerwania bądź zawieszenia obrad, obawiając się reakcji mocarstw i możliwych negatywnych konsekwencji, jakie spotkałyby młode państwo bułgarskie. Zgadzali się oni z pomysłem wysłania specjalnej deputacji do stolic europejskich w celu naświetlenia kwestii terytorialnych, na razie jednak nawoływali przede wszystkim do przystąpienia do prac nad projektem statutu organicznego, do czego powołane zostało Zgromadzenie¹⁴.

¹² Na przewodniczącego Zgromadzenia wybrano (po zastosowaniu procedury balotażu) najstarszego wiekiem byłego egzarchę Antima I. Na wiceprzewodniczących zostali wybrani: Todor Ikonow, Petko Karawelow, patriarcha Kliment i Grigor Naczowicz. Z racji tego, że tutaj również żadnemu deputowanemu nie udało się uzyskać bezwzględnej większości głosów, zastosowano balotaż. Sekretarzami oprócz Stoilowa zostali wybrani: Rajczo Karolew, Cani Ginczew, Iwan Giuzelew, archimandryta Konstantin i Petko Gorbanow. Zob. Л. Владикин, *История на търновската конституция*, София 1994, s. 91.

¹³ С. Райчевски, *Търновската конституция 1879. България се завръща в Европа*, София 2009, s. 40–46.

¹⁴ С. Радев, op. cit., s. 57–58.

Jak nietrudno się domyślić, do tego ostatniego obozu należał również Konstantin Stoilow, który na posiedzeniu 27 lutego wygłosił obszerną mowę, w której bronił praw Bułgarów żyjących poza granicami odrodzonego Księstwa, jednocześnie wzywając do niezwłocznego przystąpienia do prac nad projektem statutu (całość przemówienia została przetłumaczona w załączonym do niniejszego artykułu Aneksie – zob. dokument nr 1)¹⁵. Przemówienie Stoilowa było szeroko cytowane i komentowane w rodzimej historiografii. Przytoczmy tutaj kilka opisów. Simeon Radew pisał: „Jego [Stoilowa] pojawienie się na trybunie spotkało się z dużym zainteresowaniem. Mowa, którą wygłosił, była cudowna. Z pewnością po raz pierwszy Bułgar przemawiał tak zdrowo i klarownie. Z tej mowy należałoby cytować wszystko. Zawarte w niej myśli ujawniają jeden nieskażony umysł i są prawie prorocze”¹⁶. Inny historyk bułgarski Lubomir Władikin zwrócił w swojej książce uwagę na młody wiek i świetne przygotowanie Stoilowa: „Po kilku replikach młody K. Stoilow – pełen młodzieńczej pewności siebie, szlachetnej ambicji, z oświeconym zachodnim słońcem naturalnym umysłem i zdrowym patriotyzmem – zadebiutował błyskotliwie w sztuce oratorskiej, łącząc przygotowanie naukowe z niezwykłą dla jego wieku roztropnością, olśniewającą dalekowzrocznością, znakomitą frazą”¹⁷. Jordanka Geszewa określa mowę Stoilowa jako „błyskotliwą”, przywołując również ocenę sformułowaną przez Antona Straszimirowa, który napisał, że takie przemówienie mógł wygłosić tylko poeta lub bardzo uzdolniony polityk, człowiek, który dojrzał i uformował się jako mąż stanu¹⁸. Po burzliwej owacji, z jaką spotkało się przemówienie Stoilowa, Dragan Cankow zaproponował, aby przygotować adres dziękczynny do cara rosyjskiego Aleksandra II i drugi do księcia Dondukow-Korsakowa oraz memorandum do wielkich mocarstw. Nad rozemocjonowanym Zgromadzeniem udało się częściowo zapanować dopiero w czasie posiedzenia 7 marca, na którym odczytano telegram od rosyjskiego ministra spraw zagranicznych księcia Aleksandra Gorczakowa, wzywający deputowanych do przystąpienia do prac nad statutem organicznym oraz przestrzegania zapisów traktatu berlińskiego. Chwilę później Siergiej Łukanow zwrócił uwagę deputowanym, że prace nad memorandum do wielkich mocarstw nie należą do kompetencji Zgromadzenia oraz że wszelkie działania w tej materii będą uważane za bezprawne i mogące negatywnie wpłynąć na i tak skomplikowaną sytuację odrodzonej Bułgarii¹⁹.

¹⁵ *Протоколите...*, op. cit., s. 99–103.

¹⁶ С. Радев, op. cit., s. 68.

¹⁷ Л. Владикин, op. cit., s. 99.

¹⁸ Й. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 58.

¹⁹ Л. Владикин, op. cit., s. 105–106; С. Радев, op. cit., s. 73–75; *Протоколите...*, op. cit., s. 121–122. Grigor Naczowicz we wspomnieniach z okresu prac Zgromadzenia napi-

Już następnego dnia – mając też na uwadze dotychczasowe nikłe efekty działalności Zgromadzenia i brak czasu – przystąpiono do faktycznych prac nad projektem statutu. Wynikł spór co do sposobu analizy dokumentu – część deputowanych optowała za dyskutowaniem jego zawartości artykuł po artykule, inni zaś, wśród nich i Stoiłow, proponowali powołanie specjalnej komisji (tzw. komisja piętnastu), która miała przygotować raport dotyczący zawartości projektu (zob. dokument nr 2 w Aneksie). Mając na uwadze trudność i złożoność czekającego ich zadania, do komisji zostali wybrani najlepiej wykształceni i najbardziej doświadczeni deputowani (dominowała frakcja konserwatywna): Marko Bałabanow, Todor Ikonow, metropolita Kliment, Ilija Canow, Grigor Naczowicz, Dimityr Grekow, metropolita Simeon, Dragan Cankow, Christo Stojanow, Andrej Stojanow, Petko Gorbanow, Nikoła Daskałow, dr Georgi Wyłkowicz i dr Konstantin Pomjanow. Co interesujące, najwięcej głosów uzyskał dr Konstantin Stoiłow (zagłosowało na niego 163 z 206 deputowanych obecnych na posiedzeniu), który od początku obrad Konstytuanty dał się poznać jako dobrze przygotowany i sprawny mówca i mimo młodego wieku oraz braku doświadczenia politycznego szybko zyskał uznanie i szacunek wśród reszty uczestników²⁰.

Raport z prac komisji został przedstawiony na posiedzeniu Konstytuanty 21 marca 1879 roku. Już na pierwszych stronach tekstu zostały zamianowane cztery filary, na których miała się opierać przyszła bułgarska konstytucja (w trakcie obrad, na wniosek Dragana Cankowa, wprowadzono termin „konstytucja” zamiast wcześniejszej nazwy „statut organiczny”). Były to: wolność, równość wobec prawa, samostanowienie (pod tym pojęciem należy rozumieć „demokrację”, jednak sam termin nie zyskał uznania w oczach członków komisji) oraz „zabezpieczenie” (bezpieczeństwo). Chodziło tutaj o zagwarantowanie praw wynikających z trzech pierwszych filarów, między innymi nietykalności osobistej, miejsca zamieszkania oraz prawa własności. Następnie raport zwracał uwagę na aktualną sytuację polityczną odrodzonej Bułgarii. Wskazywano, że należy wystrzegać się wszelkiego rodzaju skrajności oraz że przejście do wolnego społeczeństwa musi następować stopniowo. Aby tego dokonać, należy podporządkować się rządzącym, a biorąc pod uwagę złożoną sytuację wewnętrzną i międzynarodową młodego pań-

sał, że w pewnym momencie projektowane memorandum nie miało już służyć rozpropagowaniu sprawy bułgarskiej w Europie, ale miało być pretekstem do rozwiązania Konstytuanty, na czym zależało najbardziej radykalnie nastawionej grupie deputowanych. Zob. *Спомени за Учредителното събрание от 1879 г.*, съст. Е. Стателова, З. Маркова, София 1979, s. 100.

²⁰ Л. Владикин, *op. cit.*, s. 108.

stwa, konieczne jest, „żeby w [...] konstytucji wiał duch rozumnego konserwatyzmu oraz żeby [...] rząd był silny i mocny”²¹.

Po burzliwej debacie raport z prac komisji został odrzucony przez większość deputowanych, głównie pod wpływem uprzednio przygotowanych przemówień, wygłoszonych przez liderów opcji liberalnej Petko Karawelowa i Petko R. Sławejkowa. Posługując się demagogią, a często również szyderstwem i strachem, obaj deputowani wzbudzili wśród zgromadzonych poczucie zagrożenia, że dopiero co zdobyta wolność zostanie w łatwy sposób utracona, jeśli przyjęty zostanie raport komisji²². O losie projektu przesądzić miało zwłaszcza przemówienie Sławejkowa, uważanego przez niektórych za najpopularniejszą osobę swoich czasów w Bułgarii. Efekt jego słów był tak wielki, że zagłuszone zostały słabe protesty konserwatystów. Jak ujął to Simeon Radew:

Zgromadzenie nie chciało już słuchać. Krzyczano: wystarczy! Kwestia została wyczerpana! Wśród ogólnej wrzawy przystąpiono do głosowania i raport został odrzucony. Bułgarski liberalizm odniósł swoje pierwsze zwycięstwo i polityczna demagogia wkroczyła oficjalnie do naszego życia politycznego²³.

Temat „bułgarskiego” projektu konstytucji był już przedmiotem zainteresowania rodzimej historiografii²⁴, tutaj więc zajmiemy się jego omówieniem tylko w aspekcie prac Konstantina Stożłowa, którego uznaje się za jednego z głównych autorów raportu komisji piętnastu²⁵. O autorstwie Stożłowa świadczyć ma jego aktywne uczestnictwo w dyskusjach po przedstawieniu projektu komisji w dniach 21 i 22 marca 1879 roku. Wskazuje się również, że projekt nowej konstytucji, który Stożłow przygotował już samodzielnie w grudniu tego samego roku, w znacznej mierze pokrywał się z zaleceniami komisji piętnastu, ponadto rozwinięto w nim i dookreślono niektó-

²¹ Cyt. za: ibidem, s. 111.

²² П. Николов-Зиков, *Раждането на българския консерватизъм*, София 2011, s. 261–262.

²³ С. Радев, op. cit., s. 84–86.

²⁴ Petko Petkow nazywa raport komisji piętnastu „bułgarskim” projektem konstytucji, wskazując, że znalazły się w nim idee polityczne charakterystyczne dla społeczeństwa bułgarskiego tego okresu oraz że był on przygotowany wyłącznie przez Bułgarów. Zob. П. Петков, *Българският проект за конституция от 1879 година (към историята на идеите за политическо управление през 70-те години на XIX в.)*, „Исторически преглед” 2000, кн. 3–4, s. 56–89.

²⁵ Obok niego największą rolę w przygotowaniu dokumentu odegrali Marko Bałabanow, Todor Ikonow oraz przedstawiciele cerkwi prawosławnej Simeon i Kliment. Zob. ibidem, s. 71.

re propozycje i koncepcje przedstawione w czasie obrad Konstytuanty. W projekcie z grudnia 1879 roku Stoilow zwracał szczególną uwagę na wzmocnienie prerogatyw monarchy, który miał stać się według jego koncepcji zwornikiem młodej bułgarskiej państwowości²⁶. Dodajmy też, że poglądy wyrażone w raporcie nie były niczym nowym w realiach bułgarskich. Stanowiły one w znacznej mierze kontynuację idei obecnych w rodzimej myśli politycznej i prawnej okresu odrodzenia narodowego, szczególnie jego apogeum, przypadającego na okres od lat pięćdziesiątych do końca lat siedemdziesiątych XIX wieku²⁷.

Projekt komisji przewidywał zmiany w zakresie czynnego i biernego prawa wyborczego, wprowadzając wybory dwustopniowe oraz dwa cenzusy – posiadanego majątku bądź podatku rocznego w wysokości 100 groszy lub też odpowiednio wysokiego stopnia wykształcenia (średnie lub wyższe). Taka propozycja – jak się uważa – wprowadzona do projektu z inicjatywy Stoilowa miała na celu ograniczenie możliwości startowania w wyborach osób nieprzygotowanych do sprawowania władzy oraz jednoczesne promowanie jednostek najlepszych w społeczeństwie. Ostatecznie, przewidziane w projekcie komisji piętnastu zmiany w prawie wyborczym zostały uchwalone przez parlament bułgarski w grudniu 1880 roku²⁸.

Podobne było stanowisko Stoilowa w kwestii praw, jakie należało nadać obywatelom²⁹. W swoim autorskim projekcie konstytucji rozróżniał on dwa rodzaje takich praw. Pierwsze z nich to prawa indywidualne, które są przyrodzonymi prawami ludzkimi, a w związku z tym prawami, które są człowiekowi niezbędne, aby mógł się dokonywać jego rozwój w aspekcie indywidualnym i jako członka wspólnoty rodzinnej. Z drugiej strony wyróżniał Stoilow prawa polityczne, które w miarę możliwości miały być skupione

²⁶ Й. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 60. Szerzej na temat projektu konstytucji Konstantina Stoilowa zob. И. Бурилкова, *Неизвестен проект за конституция на д-р К. Стоилов от 1879 г.*, „Известия на държавните архиви” 1997, т. 70, s. 280–302. Tekst projektu przedrukowano również w: В. Вълканов, op. cit., s. 222–240.

²⁷ Zob. П. Петков, *Идеите за държавно устройство и управление (1856–1876 г.) и отражението им в българския проект за конституция и в основния закон от 1879 г.*, [w:] idem, *Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г.*, Велико Търново 2003, s. 189–228.

²⁸ Й. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 60–61. Propozycje komisji zostały zawarte w art. 94–96 raportu. Pełny tekst raportu zob. В. Вълканов, op. cit., s. 201–209; П. Петков, *Българският проект за конституция...*, op. cit., s. 78–88.

²⁹ Na temat praw i obowiązków obywateli Bułgarii zawartych w konstytucji tyrnowskiej zob. B. Rusin, *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela w świetle konstytucji tyrnowskiej z 1879 r.*, „Meritum. Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków UWM w Olsztynie” 2012, t. IV, s. 93–103.

w ramach władzy wykonawczej. Możliwość korzystania z tych praw przez szersze grono obywateli była dopuszczalna, jednak przy zachowaniu znacznego zakresu kontroli ze strony organów państwa, ponieważ – jak wskazywał – jeszcze przez wiele lat społeczeństwo nie zdobędzie odpowiedniej wiedzy i doświadczenia, które są niezbędne do wypełniania takich funkcji w państwie³⁰. Podobne poglądy wykształciły się u Stoilowa pod wpływem kontaktów z deputowanymi oraz innymi osobami zgromadzonymi w Tyrnowie w czasie obrad Konstytuanty, a także w wyniku późniejszych podróży po kraju jako członka administracji państwowej. Stoilow zwracał uwagę, że w społeczeństwie bułgarskim istnieją jednostki odpowiedzialne i patriotycznie nastawione, z których można było stworzyć prawdziwych obywateli, z drugiej zaś strony szerokie masy – dobre, ale naiwne w swojej naturze i nastawione negatywnie (głównie przez doświadczenie niewoli tureckiej) do każdej urzędującej władzy³¹. Jednocześnie sprzeciwiał się Stoilow jakiegokolwiek formie usankcjonowanej prawnie nierówności bądź dzielenia społeczeństwa na warstwy, wskazując, że jest to relikw z okresu dominacji tureckiej i jako taki może być zalążkiem nowych ruchów rewolucyjnych³². Przy tym dobrze zdawał sobie sprawę, że wszelkie tego typu zapisy mogłyby zostać wykorzystane w celach propagandowych przez stronnictwo liberalne i niejednokrotnie w czasie obrad Konstytuanty milczał, wiedząc, że określone zapisy zostaną przyjęte wbrew opiniom frakcji konserwatywnej³³.

Z drugiej strony w czasie obrad Konstytuanty stanowczo i konsekwentnie opowiadał się za zapewnieniem ochrony ludności bułgarskiej, która pozostała poza granicami odrodzonego państwa. W pierwszej kolejności celowi temu służył zapis w raporcie komisji (który znalazł się potem w art. 54 konstytucji tyrnowskiej), uznający za obywateli Bułgarii osoby urodzone poza granicami kraju, jeśli przynajmniej jeden z rodziców posiadał obywatelstwo bułgarskie. Stoilow jednoznacznie opowiadał się też przeciwko uznaniu jakiegokolwiek formy niewolnictwa, wprowadzając wyraźny zapis w art. 72 raportu komisji: „Nikt w Księstwie Bułgarii nie może sprzedawać ani kupować istot ludzkich. Każdy niewolnik, niezależnie od swojej płci i wyznawanej wiary, staje się wolny w momencie znalezienia się na terytorium Bułgarii”. Zapis ten znalazł się ostatecznie w art. 61 konstytucji tyrnowskiej³⁴. Nie znaczy to bynajmniej, by zgromadzeni w Tyrnowie notable mieli

³⁰ Й. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 61–62; В. Вълканов, op. cit., s. 223.

³¹ К. Стоилов, *Дневник...*, op. cit., s. 38–39.

³² П. Петков, *Идеите за държавно устройство...*, op. cit., s. 209.

³³ Й. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 62–63.

³⁴ *Търновска конституция*, [w:] *Български конституции и конституционни проекти*, съст. В. Методиев, Л. Стоянов, София 1990, s. 26.

wątpliwości w tej sprawie, tym bardziej, że tego typu reguły obowiązywały już w prawie międzynarodowym. Stoilow tłumaczył jednak deputowanym, że należy wprowadzić podobny zapis do konstytucji, dzięki czemu policja będzie natychmiast uwalniała osoby, które znajdą się w takiej sytuacji, bez odwoływania się do sądów i innych instytucji państwowych oraz niepotrzebnego marnowania środków publicznych. Wskazuje się, że tego typu regulacja w realiach bułgarskich była nakierowana przede wszystkim na poprawę położenia ludności, która pozostawała na terytorium Imperium Osmańskiego³⁵.

Prawdziwa batalia rozegrała się jednak o senat, którego utworzenie zaproponowali w swoim raporcie członkowie komisji piętnastu. Kwestia ta miała zresztą doprowadzić do ostatecznego rozłam na stronnictwa liberalne i konserwatywne w czasie obrad Zgromadzenia³⁶. Projekt komisji przewidywał utworzenie dwuizbowego parlamentu, który miał się składać ze Zgromadzenia Narodowego i Senatu. Wybory do Zgromadzenia miały być dwustopniowe, przy czym wprowadzono cenzus majątkowy lub posiadania odpowiedniego wykształcenia (średnie lub wyższe). Skład Senatu miał być prawie w całości wyznaczony – głównie przez monarchę, część miała reprezentować wyższe duchowieństwo, sądownictwo, naukę lub zostać wybrana przez naród. Tutaj obowiązywał też cenzus wieku – senator musiał mieć co najmniej 40 lat. Senat miał w koncepcji komisji stanowić izbę namysłu, której zadaniem była ponowna weryfikacja ustaw uchwalonych przez Zgromadzenie Narodowe. Najważniejszą jego funkcją miało być jednak równoważenie kompetencji ustawodawczych Zgromadzenia i rządzącego monarchy oraz przeciwdziałanie konfliktom między oboma organami władzy³⁷.

Powiedzieliśmy już, że raport komisji piętnastu, a zatem także idea powołania izby wyższej parlamentu, został w całości odrzucony przez Zgromadzenie. Kwestia ta została jednak podniesiona po raz kolejny na posiedzeniu w dniu 27 marca. Do dyskusji obie strony przygotowały się bardzo starannie, a mowy za i przeciwko powołaniu Senatu wygłosili Todor Ikonow i Petko R. Sławejkow³⁸. W swoim przemówieniu Ikonow przedstawił szereg obiektywnych argumentów na rzecz powołania izby wyższej,

³⁵ Й. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 64.

³⁶ П. Николов-Зиков, op. cit., s. 263–264.

³⁷ Część dotycząca Senatu nie była sformułowana w projekcie w formie oddzielnego artykułu, a jedynie jako propozycja, co do której członkowie komisji byli przekonani, że wywoła ożywioną dyskusję i konieczność wprowadzenia dodatkowych zmian i uzupełnień. Zob. П. Петков, *Българският проект за конституция...*, op. cit., s. 84–88.

³⁸ Zob. В. Вълканов, op. cit., s. 210–221; *Протоколите...*, op. cit., s. 252–262.

wskazując, że takie rozwiązanie ustrojowe funkcjonuje w większości państw europejskich (poza Grecją i Serbią). Problemem okazało się – podobnie jak w dyskusji nad raportem komisji – wyrażone przez niego zaniepokojenie stanem społeczeństwa bułgarskiego, a szczególnie brakiem jego odpowiedniego przygotowania do sprawowania władzy i obecnością idei o charakterze radykalnym. Obawy te zostały bezwzględnie wykorzystane w replice Sławejkowa, który w charakterystyczny dla siebie sposób ośmieszył propozycję konserwatystów. Ostatecznie w wyniku głosowania idea powołania izby wyższej parlamentu została ponownie odrzucona (konserwatyści opuścili wcześniej salę obrad na znak protestu), choć wskazuje się, że zalety wprowadzenia do konstytucji podobnych rozwiązań ustrojowych znajdowały uznanie również w stronnictwie liberalnym³⁹. Następnego dnia grupa deputowanych z frakcji zachowawczej zgłosiła oficjalny protest na sposób przeprowadzenia debaty i późniejszego głosowania. Wśród sygnatariuszy listu protestacyjnego znalazł się również Konstantin Stoilow⁴⁰.

W późniejszym okresie Stoilow wycofał się z aktywnego uczestnictwa w obradach Konstytuanty. Zauważalne było też ogólne spowolnienie prac w związku ze świętami wielkanocnymi, co spowodowało, że w kilku pierwszych dniach kwietnia nie udało się zebrać kworum i posiedzenia zostały odwołane. Faktyczną przyczyną nieobecności większości deputowanych miały być jednak burzliwe posiedzenia i sceny, jakie rozegrały się w sali obrad pod koniec marca, nieliczące z powagą instytucji i zadaniem, jakie zostało przez nią postawione⁴¹. Uchwalony na początku obrad regulamin nie pozwalał deputowanym opuszczać posiedzeń bez usprawiedliwienia, dlatego też – na wniosek Petko Karawelowa – zostały wysłane specjalne wezwania do wszystkich nieobecnych, wśród których znalazł się również Stoilow. W liście zwrócono uwagę na odpowiedzialność, jaką ponosił deputowany, oraz na możliwe skutki jego absencji w odniesieniu do efektów prac Zgromadzenia. Inicjatywa Karawelowa odniosła skutek. W kolejnych dniach posiedzenia odbywały się już w normalnym trybie⁴².

Ostatecznie konstytucja Księstwa Bułgarii została uchwalona przez Zgromadzenie Ustawodawcze na ostatnim posiedzeniu, w dniu 16 kwietnia 1879 roku. Od miejsca obrad dokument ten często określa się mianem konstytucji tyrnowskiej⁴³. Następnie podpisano protokół o zakończeniu prac (jed-

³⁹ И. Стоянов, *Народен съвет или сенат?*, [w:] *Търновските...*, op. cit., s. 78–87.

⁴⁰ Ъ. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 64; С. Радев, op. cit., s. 101.

⁴¹ Ibidem, s. 102.

⁴² Ъ. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 64–65.

⁴³ Szerzej na temat rozwiązań przyjętych w konstytucji Księstwa Bułgarii z 1879 roku zob. B. Rusin, *Konstytucja tyrnowska z 1879 roku – historia, ustrój, język*, [w:] *Histo-*

nym z sygnatariuszy jako sekretarz Zgromadzenia był również Stoilow)⁴⁴, a książę Dondukow-Korsakow wezwał zgromadzonych w Tyrnowie notabli do zakończenia dzieła i wyboru monarchy, który zabezpieczy byt młodego państwa⁴⁵. Następnego dnia na posiedzeniu I Wielkiego Zgromadzenia Narodowego dokonano wyboru nowego władcy, którym został książę Aleksander I Battenberg⁴⁶.

Niewątpliwie udział w pracach Zgromadzenia Ustawodawczego był dla młodego Konstantina Stoilowa ważnym wydarzeniem, stanowiąc jego debiut polityczny na arenie państwa. Było to istotne również w aspekcie kształtowania się jego poglądów politycznych. Od początku obrad Stoilow aktywnie włączył się w prace Konstytuanty, ujawniając swoje gruntowne wykształcenie i głęboką znajomość materii prawnej, czym odróżniał się od większości zgromadzonych w Tyrnowie deputowanych. Spośród jego wypowiedzi i propozycji przedłożonych na forum Zgromadzenia szczególnie istotny wydaje się raport komisji piętnastu („bułgarski” projekt konstytucji). Niektórzy uznają przedłożony przez komisję dokument za najważniejsze osiągnięcie rodzimej myśli konserwatywnej XIX wieku⁴⁷. Już ta ocena czyni ze Stoilowa postać wybitną, ustawiając go w jednym rzędzie z szeregiem poprzedników, podobnie jak on dążących do wyzwolenia Bułgarii spod dominacji tureckiej. Podobną opinię na temat Stoilowa wyraził Simeon Radew, uznając go za najbardziej europejskiego polityka w Bułgarii w tamtym okresie⁴⁸.

Z drugiej strony Stoilow był głęboko rozczarowany poziomem intelektualnym i brakiem doświadczenia zgromadzonych w Tyrnowie notabli. Wspomnieliśmy już, że nie prowadził on żadnych zapisków w okresie swoich prac w Zgromadzeniu. Pierwsze komentarze padły z jego ust dopiero w sierpniu 1879 roku, w rozmowie z Konstantinem Jirečkiem, który również negatywnie oceniał poziom większości deputowanych. Stoilow wspominał wtedy: „[wyruszyłem do Tyrnowa] ogromnie zafascynowany, promieniejąc radością, że będę miał okazję w praktyce wykorzystać moje przygotowanie teoretyczne i przysłużyć się mojemu narodowi; ale widok, który ukazał się moim oczom, kiedy zobaczyłem «kwiat narodu», był porażający”⁴⁹. Doświadczenie

ryczna i ponowoczesna tożsamość Słowian, red. T. Ciesielski, J. Zatorska, A. Skoczylas, Łódź 2012, s. 73–94.

⁴⁴ *Протоколите...*, op. cit., s. 337.

⁴⁵ С. Райчевски, op. cit., s. 66–67.

⁴⁶ Zob. Й. Гешева, *Първото българско Велико народно събрание и изборът на княз Александър Батенберг*, „Исторически преглед” 1993, кн. 4–5, s. 107–117.

⁴⁷ П. Николов-Зиков, op. cit., s. 256–257.

⁴⁸ С. Радев, op. cit., s. 158.

⁴⁹ Cyt. za: Й. Гешева, *Д-р Константин Стоилов...*, op. cit., s. 66.

kontakty z ówczesnymi elitami bułgarskimi pozostawiło w Stojłowie głęboki ślad, który ujawnił się w kolejnych latach przy okazji pełnienia rozmaitych funkcji państwowych. Z pewnością dostrzegał on potrzebę zrównoważenia wszelkich idei o charakterze radykalnym, które jego zdaniem miałyby zębny wpływ na młodą państwowość bułgarską. Temu celowi służył również przygotowany jeszcze w grudniu tego samego roku własny projekt konstytucji, w którym zwracał on szczególną uwagę na zapewnienie szerokich prerogatyw monarszych i ograniczenie możliwości wpływu na państwo ze strony nieprzygotowanych, ale sprawnie posługujących się demagogią polityków.

W chwili uchwalenia konstytucja tyrnowska była jedną z najbardziej demokratycznych ustaw zasadniczych na świecie⁵⁰. Spory polityczne wynikłe w trakcie obrad Zgromadzenia, w połączeniu z bardzo częstym niestety brakiem wykształcenia i odpowiedniego doświadczenia politycznego wielu deputowanych, doprowadziły do przyjęcia rozwiązań ustrojowych, które okazały się niewłaściwe dla ówczesnych realiów politycznych Bułgarii⁵¹. Ich skutkiem był szereg ciężkich kryzysów politycznych w państwie w kolejnych latach (wynikających między innymi z ambicji monarchy do wprowadzenia rządów twardej ręki i bułgarskich „deficytów”⁵²), wyrażający się najpierw częstymi zmianami gabinetów, a w końcu także zawieszeniem ustawy zasadniczej i wprowadzeniem tak zwanego reżimu pełnomocnictw w 1881 roku⁵³. Wydaje się, że propozycje sformułowane przez Konstantina Stojłowa mogły przynajmniej w jakimś stopniu zapobiec trudnościom, z jakimi borykała się Bułgaria w trudnych latach po uchwaleniu konstytucji tyrnowskiej. Stojłow, głęboko świadomy wszystkich tych problemów, pozostał czynnym uczestnikiem życia politycznego w ojczyźnie, starając się w kolejnych latach realizować swoje koncepcje, których początków niejednokrotnie można dopatrywać się w okresie, kiedy toczyły się obrady Zgromadzenia Ustawodawczego w Tyrnowie.

⁵⁰ Lubomir Władikin uznał ją nawet za najbardziej demokratyczną konstytucję na świecie. Zob. Л. Владикин, op. cit., s. 150–151.

⁵¹ Zob. M. Dymarski, *Kształtowanie się systemu politycznego Serbii i Bułgarii w XIX i pierwszych latach XX wieku*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2010, t. XVI, s. 25–57.

⁵² Zob. idem, *Typologia i uwarunkowania historyczno-kulturowe przywództwa politycznego na Bałkanach*, „Balkanica Posnaniensia” 2015, t. XXII, z. 2, s. 139–169.

⁵³ Zob. Г. Тодоров, *Временно отменяне и възстановяване на конституцията в Княжество България (1881–1883)*, София 1991; Й. Гешева, *Режимът на пълномощията – своеобразна форма на управление на държавата (1881–1883 г.)*, [w:] eadem, *Консерваторите, партията, личностите...*, op. cit., s. 231–247.

Aneks

Wybrane wypowiedzi Konstantina Stoiłowa wygłoszone w czasie prac Zgromadzenia Ustawodawczego w Tyrnowie⁵⁴

1. „Kwestia ogólnonarodowa” (27 lutego 1879 roku)

Spośród różnych uczuć, które ożywiają dziś przedstawicieli naszego narodu, najbardziej ujawnia się uczucie wdzięczności: wdzięczności dla wielkoduszności naszego cara wyzwoliciela i wdzięczności dla bratniego nam narodu, który ponosząc tak wiele ofiar, dał nam możliwość wyrażenia na takim zgromadzeniu, jak to dzisiejsze, naszych narodowych pragnień i położenia podwalin pod nasze życie polityczne. Dlatego, jako organ polityczny naszego narodu, musimy wyrazić naszemu wyzwolicielowi głęboką wdzięczność. Ale w adresie dziękczynnym, z którym zwrócimy się do naszego ojca, musimy uczciwie i jasno wyrazić także nasze bóle i niepokoje. Aby móc to uczynić, musimy zdać sobie sprawę z naszego położenia.

Dało się zauważyć ogromne poruszenie między zebranymi tutaj przedstawicielami. Ogarnął ich ogromny strach. I nie ma w tym nic dziwnego. Wszyscy czuli, że stoimy u progu nowej, ważnej epoki, że zaraz zostanie wykonany jeden krok, który będzie miał wiele konsekwencji dla przyszłości naszego narodu. Wszyscy zauważyli, że czarne chmury zawisły nad nieboskłonem naszej ojczyzny. Ten niepokój był skutkiem ogólnej niepewności, która zawładnęła i nadal włada całym naszym narodem: naród, w swojej prostocie i uczciwości, odczuwa swoje położenie. Świadczą o tym instrukcje, jakich wyborcy wszędzie udzielili swoim przedstawicielom; świadczą o tym również telegramy, które nieustannie przychodzą, zarówno z północy i południa, jak i ze wschodu i zachodu.

Czy da się usprawiedliwić ten strach? Bez wątplenia tak, ponieważ naród widzi, że nie może żyć w takich warunkach, w jakich został postawiony. W takich granicach, jakie otrzymało Księstwo, nie może on istnieć: skoro najbardziej zindustrializowane i najbogatsze części zostały od niego odłączone, będzie miał bardzo małe dochody, a i tak z takimi małymi dochodami będzie musiał pokrywać wydatki całego aparatu państwa: całego aparatu administracyjnego, finansów, sądownictwa, edukacji. Jeśli wszystko to spr-

⁵⁴ Teksty przetłumaczonych w Aneksie wypowiedzi pochodzą ze zbioru mów K. Stoiłowa wydanej w 1939 roku. Jako że wystąpienia te nie posiadały określonych tytułów (czasem był to po prostu głos w dyskusji), w przekładach wykorzystano nagłówki nadane przez redaktorów oryginalnej publikacji. Zob. К. Стоилов, *Речи*, София 1939, s. 3–12.

wia, że obywatele wielkich i silnych państw skarżą się na swoje rządy, to nie ma wątpliwości, że nas doprowadzi to do ruiny. Gdzie jedna mała część jednego niewielkiego narodu może ponosić tak wielkie wydatki? Każdy obywatel będzie musiał pracować, żeby płacić podatki, a i to nie wystarczy. Ale to nie wszystko. Nie mówiliśmy jeszcze o jednej ważnej części naszego przyszłego rządu. Tą ważną częścią jest nasza armia narodowa. W naszej sytuacji ta armia musi być liczna i silna. Dlaczego? Wymaga tego nasze położenie. Rozejrzyjmy się przez chwilę wokół, żeby zobaczyć, co nieustannie nas otacza.

Najpierw na Bałkany, gniazdo przeznaczone dla części naszego narodu, dla tych, którzy najwcześniej poświęcili swoje żywoty idei narodowej, wolności narodu, przekazani tureckim garnizonom – tym elementom, których nadzieją jest grabież i spustoszenie. A idąc dalej w głąb tej pięknej ziemi, na ofiary, na których zbudowana została nasza wolność. Idziemy też w głąb tej części naszej drogiej ojczyzny, której zabrania się nosić imię „Bułgaria” – to skromne imię, które jest nam tak miłe – spotykamy tylko grobową ciszę, co jeszcze bardziej potwierdza nasze obawy. Prawdą jest, że niebo jest tak błękitne i że słońce świeci tak wesoło jak przed laty, ale teraz rozświetla ono jedynie ruiny. Trawa też rośnie tak samo kolorowo, ale teraz pokrywa groby tych, którzy byli naszą dumą i dzięki którym teraz mamy to, co mamy. Marica⁵⁵ nadal płynie tak cicho jak niegdyś, ale z jej szumem mieszają się płacze i westchnienia. A ludzie, którzy zamieszkują te ziemie, są naszymi braćmi. Oni i dziś, pośród swoich cierpień, wbrew utraconym marzeniom i beznadziejnemu położeniu, nie zapominają o idei wolności i jedności naszej wspólnej ojczyzny. Ci nasi bracia zostali już wyzwoleni; oni już cieszyli się swoją wolnością i od jakiegoś czasu są z nami zjednoczeni. Niech źródłem będą dla was nieustanne powstania, nowe potoki krwi, niewypowiedziane cierpienia. Nasi bracia rozumieją, jakie jest położenie. Dlatego krwawe sceny zaczęły się już tam, skąd odeszły nasze wyzwolicielskie wojska. Nie gorące głowy, ale prości bułgarscy chłopcy złapali za broń, aby bronić swojego życia, majątku i swojej godności. A kiedy prosty chłop robi coś takiego, oznacza to, że nie ma już możliwości, by działać inaczej. Oznacza to, że zrozumiał, iż jest coś ważniejszego niż zdobycie chleba. Oznacza to, że pojął w końcu, czym jest idea narodu i wolności. To, co dzieje się teraz tylko na jednym obszarze, będzie się dokonywać wszędzie, i te oderwane miejsca będą ogniskami nieustannych powstań.

⁵⁵ Marica – rzeka na Półwyspie Bałkańskim, przepływająca przez Bułgarię, Grecję i Turcję.

Przejdźmy stąd do Macedonii – spektakl, który spotykają nasze oczy, jest nieopisany. I tam znajdziemy buntowników i bohaterów walki o wolność i jedność narodową, ale tam też powtarzają się w większej skali sceny, które znamy z Bataku⁵⁶ i Peruszticy⁵⁷. Kiedy patrzymy na informacje z tej części naszej ojczyzny, chcąc nie chcąc myślimy, że poniższe wersy nieśmiertelnego Dantego, znajdujące się nad wejściem do piekła, zostały napisane o Macedonii:

Przeze mnie droga w miasto utrapienia,
Przeze mnie droga w wiekuiste męki,
Przeze mnie droga w naród zatracenia.

Ty, który wchodzisz, żegnaj się z nadzieją⁵⁸.
Tak, beznadziejny jest los Macedończyków!

To dzieje się na naszych południowych granicach. O tym, co dzieje się na zachodnich i północno-wschodnich granicach, nie będę wam opowiadał, ponieważ myślę, że i to jest więcej, niż potrzeba. To dzieje się i będzie się działo na naszych granicach! Konsekwencje tego wszystkiego poniesiemy my, Bułgarzy z Księstwa! Aby się bronić, będziemy musieli utrzymywać liczną armię i nieustannie będziemy zalewani nowymi potokami uchodźców, naszych braci, którzy będą szukali u nas schronienia, aby uratować swoje życie⁵⁹.

Być może nasi przyszli politycy będą postępować z rozsądkiem, z ostrożnością, z zimną krwią. Być może ci, którzy będą zasiadać na naszych miejscach, będą myśleć, że obojętność, stoicka obojętność wobec cierpienia braci, jest polityczną cnotą. Ale my, którzy jesteśmy częścią tego narodu, nigdy

⁵⁶ Batak – miejscowość w południowej Bułgarii. W czasie powstania kwietniowego w 1876 roku mieszkańcy wsi zostali wymordowani przez Turków, a sama miejscowość kompletnie spalona. Wieść o masakrze w Bataku odbiła się szerokim echem w całej Europie, stając się jedną z przyczyn wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej w 1877 roku.

⁵⁷ Perusztica – miejscowość w południowo-zachodniej Bułgarii, położona niedaleko miasta Płowdiw. W czasie powstania kwietniowego mieszkańcy wsi stawiali Turkom zdecydowany opór, za co spotkało ich zniszczenie większości domów. Tragiczną śmierć poniosła większość z chroniącej się w cerkwi grupy starców, kobiet i dzieci. Z powstania ocalała zaledwie garstka mieszkańców wsi, o czym poinformowali opinię publiczną w Europie zachodni dziennikarze.

⁵⁸ Zob. D. Alighieri, *Boska komedia*, tłum. E. Porębowicz, Wrocław 1977, s. 16.

⁵⁹ Powyższy fragment dotyczy powstania w okręgu kresnenskim (od nazwy miejscowości Kresna – dziś w południowo-zachodniej Bułgarii), który na mocy traktatu berlińskiego znalazł się poza granicami odrodzonego Księstwa.

nie będziemy mogli postępować z zimną krwią, nigdy nie przestaniemy odczuwać tej niesprawiedliwości, która uczyniona została naszemu narodowi: nigdy nie przestaniemy pytać o myśli wyrażone w naszym memoriale i podane do wiadomości wielkich mocarstw. Zawsze będziemy wspierać wysiłki i dążenia tych, którzy są ciałem z naszego ciała i krwią z naszej krwi. Wszelki bunt naszych braci zachwieje również naszą organizacją polityczną. Jest to dalekie od zachowania europejskiego pokoju.

Dlatego też, odprawiając adres dziękczynny do naszego ojca i wyzwoliciela, powiedzmy mu o naszych obawach: powiedzmy mu otwarcie, że prawdę przystępujemy do realizacji celu, dla którego zostaliśmy tutaj wezwani – przygotowania statutu organicznego, ale robimy to tylko dlatego, by wypełnić jego ojcowską wolę, w nadziei, że nasz trud coś przyniesie. Jednak zatroskane są nasze umysły i serca, ponieważ w obecnej sytuacji nie mamy nadziei, że nasza praca przyniesie korzyść narodowi bułgarskiemu. Jakikolwiek byłoby nasze życzenie, Księstwo, tak jak wygląda teraz, zawsze będzie wywoływało smutne wrażenie: duch nikczemny będzie nim władał. O rozkwicie i dobrobycie nie może nawet być mowy.

Nie tylko do naszego wyzwoliciela, ale i do innych wielkich władców, których oświeceni mężowie stanu w stolicy jednego wielkiego państwa stworzyli obecną sytuację, możemy zwrócić się z jednym adresem. Jesteśmy przekonani, że pracując nad przypadkiem naszego narodu, kierowali się oni wielkimi ideałami rozwoju człowieczeństwa i że z korzyścią dla realizacji tych ideałów postawili nas w obecnej sytuacji. Również im powiedzmy o naszych obawach, pokażmy rzeczywistość w całej jej nagości, a wtedy będziemy mogli mieć nadzieję, że oni, biorąc pod uwagę nasze przeszłe i przyszłe cierpienia, nie odmówią poprawy naszego położenia.

Aby zrealizować to wszystko, musimy rozważyć jeszcze raz, po tak wielu poprzednich razach, kwestię ogólnonarodową. Dlatego razem z naszymi braćmi, którzy nie mogą tu dzisiaj być, wypełnijmy nasz ogromny obowiązek względem naszej wspólnej ojczyzny. Kiedy ludzie podejmują się jakiegoś ważnego dzieła, kierują swoje myśli ku Bogu lub ku swoim ideałom, aby z nich czerpać siłę i natchnienie. Praca nad losem naszego narodu da i nam siłę i natchnienie, bezinteresowność i zuchwałość, abyśmy wypełnili obowiązek względem tego Księstwa, którego przedstawicielami mamy zaszczyt być. I nie oznacza to nic innego, jak tylko to, że jesteśmy częścią całego narodu bułgarskiego. Tylko wtedy będziemy działać patriotycznie, kiedy weźmiemy pod uwagę interesy, pragnienia i dążenia całego narodu bułgarskiego.

2. „Nasza pozycja jest ciężka” (7 marca 1879 roku)

W każdym parlamencie zdarzają się burzliwe posiedzenia, ale przykre jest, że i nasze dzisiejsze posiedzenie było nieco burzliwe. W Europie istnieją różne partie i każda z nich dąży do przejęcia władzy. U nas tak nie jest i dlatego mówię o przykrości, jaką wywołuje we mnie fakt, że i nasze posiedzenia stają się burzliwe. U nas nie ma interesów prywatnych. Interes jest wspólny. To pocieszające, że każdy ma swoje własne zdanie, ale różne poglądy nie mogą prowadzić do podziału. I tak, wyrażając jeszcze raz żal z powodu zaistniałych konfliktów, nie mogę sobie nie życzyć, aby nastąpiła u nas ogólna jedność i abyśmy ze świadomością tej jedności przystąpili do trudnego zadania – przeglądu statutu organicznego. Nasi starsi przyjaciele, lepiej znający nasze narodowe nawyki, mówią, że Bułgarzy mają zły zwyczaj lekceważenia swoich obowiązków, ale nie chce mi się w to wierzyć. Przegląd statutu jest bardzo ciężką pracą, tym cięższą, że [wielu deputowanych] nie ma u nas politycznego doświadczenia, że nie wiemy, iż małe sprawy mają czasami duże skutki polityczne. To mi każe powiedzieć, że nasza pozycja jest ciężka. Dlatego przede wszystkim proszę was, abyśmy zapomnieli o tym, co się stało, abyśmy zostawili emocje. Praca, którą należy wykonać, to praca naukowa, praca akademicka. Wielu profesorów chciałoby być na naszym miejscu, aby w praktyce móc wykorzystać to, o czym pisali w swoich książkach. Skracając swoje przemówienie, proponuję: nie dokonujmy przeglądu statutu artykuł po artykule. Musimy najpierw ustalić, jakie są główne myśli leżące u jego podstawy. Według mnie należy wybrać komisję, składającą się z 15 osób, która wyciągnie te myśli na jaw, oświetli je od strony naukowej i doświadczenia życiowego. Potem komisja może się podzielić na części, aby badać statut bardziej szczegółowo. Później podkomisje przygotowują sprawozdanie dla zgromadzenia. Oczywiście takiej komisji należy wyznaczyć termin, kiedy ma zostać przedstawiony pierwszy raport.

3. „Musimy się starać, aby rozwinęło się u nas wiele ośrodków życia politycznego i społecznego” (22 marca 1879 roku)

Usłyszeliście jedną propozycję, aby terytorium naszego kraju podzielić na okręgi, powiaty i gminy. Usłyszeliście inną propozycję, aby tę kwestię, jako coś nieważnego, zostawić na później. Podtrzymuję zdanie, że podział terytorialny, jak zostało to wspomniane w raporcie 15-osobowej komisji, jest jedną z podstaw konstytucji. Pan Cankow⁶⁰ proponuje, aby każda gmina,

⁶⁰ Dragan Kirjakow Cankow (1828–1911) – bułgarski polityk, wydawca i nauczyciel. Uczestnik Zgromadzenia Ustawodawczego z racji zajmowanego wtedy stanowiska wice-

która zostanie ustanowiona jako osobna jednostka, otrzymała możliwość zajmowania się tyłoma problemami, z iloma jest w stanie sobie poradzić. Zgadzam się z tym i chcę rozwoju samorządności w tych gminach lub jednostkach terytorialnych, ponieważ to będzie siłą naszego narodu i będzie stanowiło zdrową podstawę do przyszłego rozwoju. Musimy zostawić tym jednostkom prawo samodzielnego wypełniania swoich wewnętrznych obowiązków, bez oczekiwania na wszystko ze strony rządu. Musimy się starać, aby rozwinęło się u nas wiele ośrodków życia politycznego i społecznego. To jest początek decentralizacji, którą Francja z takim mozołem stara się osiągnąć, a która daje taką siłę Anglii i Ameryce. Innym początkiem jest początek centralizacji, w której wszystko ma robić rząd. Nasza ojczyzna musi być jedną całością, ale równocześnie musimy tworzyć oddzielne centra, które będą miniaturowym odzwierciedleniem tej całości i którym konstytucja zagwarantuje samorządność. Popieram zdanie deputowanego z okręgu Ruse [Cankowa], aby nasze terytorium podzielić na okręgi, powiaty i gminy, bo tylko wtedy będziemy mieć silny rząd narodowy.

4. „Cerkiew w naszej rozdzielonej politycznie ojczyźnie będzie służyć sprawie zjednoczenia podzielonych części naszego narodu” (24 marca 1879 roku)

Bułgarzy mieli swoją cerkiew od ośmiu stuleci i to właśnie ta cerkiew, po upadku stolicy carów bułgarskich, służyła zachowaniu jedności naszego narodu, jak również w ostatnim okresie jego politycznemu odrodzeniu. Organizując nasze księstwo, mamy też obowiązek zorganizować naszą cerkiew. Obowiązek ten tym bardziej się nam narzuca, że w naszej podzielonej politycznie ojczyźnie cerkiew będzie służyła sprawie zachowania jedności między rozdzielonymi częściami narodu. Poprzez tę jedność zachowana zostanie też jedność moralna narodu. W niektórych miejscach będzie się patrzyło na duchownych jak na pocieszenie. Zorganizowanie cerkwi w Księstwie i zachowanie jedności w żaden sposób nie jest sprzeczne. Chcielibyśmy mieć jedną cerkiew i tu, i w Tracji, i w Macedonii. Zarząd nad nią sprawować będzie jej najwyższa władza, gdziekolwiek by się ona nie znajdowała. U nikogo nie powinno to wywoływać strachu, ponieważ te zarządzenia zostały wydane na podstawie aktu, który, naprawdę, nie jest miły Bułga-

gubernatora Tyrnowa. W czasie obrad Konstytuanty działał w stronnictwie młodych, potem brał udział w tworzeniu Partii Liberalnej. W późniejszych latach pełnił między innymi funkcję ministra spraw zagranicznych i wyznań religijnych (1880) oraz dwukrotnie premiera Bułgarii (1880 oraz 1883–1884).

rom, ponieważ uczynił im wielkie zło. Ale między licznymi kłamstwami na temat Bułgarów jest i trochę prawdy, mianowicie w paragrafie 62 wspomnianego traktatu⁶¹. Artykuł ten potwierdza naszą jedność narodową. Przyjęliśmy ten traktat pod przymusem. Nikt nie jest w stanie nam przeszkodzić w wykorzystywaniu jego dobrych stron. Święty Synod jest najwyższą władzą cerkwi bułgarskiej, według formuły wilebnego Simeona⁶²: cerkiew Księstwa będzie się rządzić sama, jeśli nie zostanie jej dana możliwość udziału w jej najwyższych władzach. W tym miejscu chciałbym zauważyć, że ci, którzy podpisali traktat, zobowiązali się również uważnie śledzić jego wypełnianie. Jeśli z jakiegokolwiek strony pojawi się przeszkoda, wtedy z pełnym prawem powiemy siłom: jesteście surowymi strażnikami traktatu, kiedy jego przepisy działają na naszą niekorzyść, bądźcie takimi również w odniesieniu do zapisanych w nim praw cerkiewnych. Jako że tak właśnie jest, należy przyjąć zapewnienie Simeona, że nasze duchowieństwo prowadziło naród w najcięższych czasach i teraz będzie nas prowadzić ku jedności.

5. „Art. 75 konstytucji” (26 marca 1879 roku)

Uważam propozycję Bałabanowa⁶³ za bardzo ważną i mniemam, że należy ją wprowadzić do konstytucji, ponieważ nie wyczerpuje się ona w art. 62 i 69 ustawy zasadniczej. Pan Pomjanow⁶⁴ nieprawidłowo interpretuje termin „moc obowiązująca”. Między „mocą obowiązującą” a sformułowaniem „orzeczenie na podstawie prawa” istnieje ogromna różnica. Orzeczenie uzyskuje

⁶¹ Mowa tutaj o traktacie berlińskim z 1878 roku. Art. 62 dotyczył kwestii swobód religijnych.

⁶² Odisej Nikołow Popow (1840–1937) – bułgarski duchowny, pod imieniem Simeon pełnił funkcję metropolity warneńskiego i presławskiego w latach 1872–1937. Wiceprzewodniczący Zgromadzenia Ustawodawczego w Tyrnowie. Był jednym z deputowanych, którzy odmówili podpisania tekstu uchwalonej konstytucji. W późniejszych latach kilkakrotnie pełnił funkcję deputowanego w parlamencie bułgarskim.

⁶³ Marko Bałabanow (1837–1921) – bułgarski prawnik i polityk. Jako wicegubernator miast Swisztow i Ruse został wyznaczony na deputowanego do Tyrnowa, gdzie działał w stronnictwie konserwatywnym. Pierwszy minister spraw zagranicznych i wyznań religijnych (1879), ponownie sprawował ten urząd w latach 1883–1884. W późniejszych latach m.in. przewodniczący Zgromadzenia Narodowego (1901) oraz poseł w Rumunii i Grecji.

⁶⁴ Konstantin Angełow Pomjanow (1850–1913) – bułgarski polityk, prawnik i publicysta. W Zgromadzeniu Ustawodawczym uczestniczył jako delegat bułgarskiego stowarzyszenia „Postęp” z siedzibą w Wiedniu. W późniejszych latach deputowany do Zgromadzenia Narodowego III kadencji oraz dwukrotnie minister sądownictwa (1884 oraz 1893–1894).

moc obowiązującą, kiedy zostają wypełnione wszystkie warunki związane z postępowaniem sądowym. Jest to coś formalnego. Ale orzeczenie, które uzyskało moc obowiązującą, może nie być wydane na podstawie prawa, ponieważ ten ostatni warunek ma charakter materialny. Art. 69 konstytucji mówi, że nikt nie może zostać uwięziony bez wyroku wydanego przez sąd, co oznacza, że tylko na podstawie decyzji sądu można uwięzić człowieka, i tak chroni się obywateli od uwięzienia na mocy decyzji administracji lub jakiegokolwiek innej władzy. Propozycja, nad którą debatujemy, zakłada, że takie orzeczenie zostanie wydane na podstawie prawa. To jest gwarancja przed samowolą samych sędziów, ponieważ stawia im pewną granicę. Z tej przyczyny uważam, że artykuł ten powinien znaleźć się w naszej konstytucji. Co się zaś tyczy kwestii konfiskaty, nie jest to aż tak drugorzędny problem, że można go uregulować w szczegółowych przepisach prawa. Padło tutaj pytanie, czy obywatel może zostać pozbawiony całego swojego majątku w ramach kary za popełnione przestępstwo. Czy odpowiedź na to pytanie będzie pozytywna, czy negatywna, jest tak ważne, że musi to zostać uregulowane w podstawowym dokumencie naszego państwa – konstytucji. Serbska i rumuńska konstytucja zawierają artykuły odnoszące się do tej kwestii. Dlatego proponuję, aby wpisać do naszej konstytucji nowy artykuł, w takim kształcie, w jakim został on sformułowany przez pana Bałabanowa.

THE WORKS OF KONSTANTIN STOJLOV IN THE CONSTITUENT ASSEMBLY OF THE PRINCIPALITY OF BULGARIA (FEBRUARY 10TH – APRIL 16TH, 1879)

ABSTRACT

The article discusses the issue of participation of Konstantin Stoilov, PhD. in the Constituent Assembly of the Principality of Bulgaria between February and April 1879. The attendance at the works of the Assembly was the first serious political debut for young Stoilov, who in the following years held number of important government positions in Bulgaria. Because of his excellent education background, Stoilov managed to introduce during the debates in the Assembly a number of propositions in the spirit of moderate conservatism, to ensure the development and consolidate the foundations of newly liberated Bulgaria. The participation of Konstantin Stoilov in the proceedings of the Assembly was described on a wider background of the political realities in Bulgaria and the quality of the Bulgarian elites of that time.

KEYWORDS

history of Bulgaria, Balkans in the XIX century, Konstantin Stoilov, the Tarnovo constitution, Veliko Tarnovo

BIBLIOGRAFIA

1. Бурилкова И., *Неизвестен проект за конституция на д-р К. Стоилов от 1879 г.*, „Известия на държавните архиви” 1997, т. 70.
2. Владикин Л., *История на търновската конституция*, София 1994.
3. Вълканов В., *Търновската конституция в спор с времето*, Варна 2009.
4. Гешева Й., *Д-р Константин Стоилов в Учредителното събрание на нова България*, [w:] Й. Гешева, *Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава 1879–1886 г.*, София 2013.
5. Гешева Й., *Режимът на пълномощията – своеобразна форма на управление на държавата (1881–1883 г.)*, [w:] Й. Гешева, *Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава 1879–1886 г.*, София 2013.
6. Гешева Й., *Първото българско Велико народно събрание и изборът на княз Александър Батенберг*, „Исторически преглед”, 1993, кн. 4–5.
7. Йоцов Д., *Константин Стоилов като политически оратор*, София 1910.
8. Козменко И. В., *Руската дипломация и формирането на българската държавност след освобождението*, София 1982.
9. Косев К., Дойнов С., *Освобождението 1877–1878*, София 2003.
10. Маджаров М., *Последните години от живота на Константин Стоилов*, София 1993.
11. Маркова З., Стателова Е., *Социологическо проучване на състава на учредително събрание*, [w:] *Търновските законодатели. Юбилеен сборник*, София 1980.
12. Методиев В., Стоянов Л. (съст.), *Български конституции и конституционни проекти*, София 1990.
13. Николов-Зиков П., *Раждането на българския консерватизъм*, София 2011.
14. Николова В., *Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на д-р Константин Стоилов 1894–1899*, София 1986.
15. Петков П., *Българският проект за конституция от 1879 година (към историята на идеите за политическо управление през 70-те години на XIX в.)*, „Исторически преглед” 2000, кн. 3–4.
16. Петков П., *Идеите за държавно устройство и управление (1856–1876 г.) и отражението им в българския проект за конституция и в основния закон от 1879 г.*, [w:] П. Петков, *Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г.*, Велико Търново 2003.
17. *Протоколите на Българско Народно Събрание в Търново, Пловдив–София–Русчук 1879*.
18. Радев С., *Строителите на съвременна България*, т. 1: *Царуването на кн. Александра 1879–1886*, София 1990.
19. Райчевски С., *Търновската конституция 1879. България се завръща в Европа*, София 2009.
20. Стателова Е., Танкова В., *Константин Стоилов в политическия живот на България*, София 2001.
21. Стателова Е., Маркова З., *Спомени за Учредителното събрание от 1879 г.*, София 1979.
22. Стоилов К., *Дневник*, т. 1, София 1996.
23. Стоилов К., *Речи*, София 1939.

24. Стоянов И., *Народен съвет или сенат?*, [w:] *Търновските законодатели. Юбилеен сборник*, София 1980.
25. Тодоров Г., *Временно отменяне и възстановяване на конституцията в Княжество България (1881–1883)*, София 1991.
26. Трънка-Чипева А., *Д-р Константин Стоилов (1853–1901)*, София 1992.
27. Alighieri D., *Boska komedia*, tłum. E. Porębowicz, Wrocław 1977.
28. Дымарски М., *Кształtowanie się systemu politycznego Serbii i Bułgarii w XIX i pierwszych latach XX wieku*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2010, t. XVI.
29. Дымарски М., *Typologia i uwarunkowania historyczno-kulturowe przywództwa politycznego na Bałkanach*, „Balcanica Posnaniensia” 2015, t. XXII, z. 2.
30. Rusin B., *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela w świetle konstytucji tyrnowskiej z 1879 r.*, „Meritum. Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków UWM w Olsztynie” 2012, t. IV.
31. Rusin B., *Konstytucja tyrnowska z 1879 roku – historia, ustrój, język*, [w:] *Historyczna i ponowoczesna tożsamość Słowian*, red. T. Ciesielski, J. Zatorska, A. Skoczylas, Łódź 2012.
32. Woodward E. L., *The Congress of Berlin 1878*, London 1920.

